

PIOTR KÖHLER

Muzeum Botaniczne i Pracownia Historii Botaniki
Instytut Botaniki Uniwersytetu Jagiellońskiego
Kraków

ZIELNIK SEWERYNA UDZIELI – DOKUMENTACJA PRACY *ROŚLINY W WIERZENIACH LUDU KRAKOWSKIEGO*

Seweryn Udziela był etnografem i przyrodnikiem. Przez wiele lat gromadził zbiory wytworów kultury ludowej, które stały się podstawą do utworzenia w Krakowie Muzeum Etnograficznego¹, którego był organizatorem i pierwszym dyrektorem. Był członkiem kilku komisji Polskiej Akademii Umiejętności, między innymi Komisji Antropologicznej (od 1889 roku), Fizjograficznej (od 1903 roku), Etnograficznej (od 1926 roku). Obok licznych prac z zakresu etnografii, publikował również artykuły przyrodnicze (Kosiek, 1987, s. 552).

W 1931 roku Seweryn Udziela opublikował na łamach „Ludu” pracę pod tytułem *Rośliny w wierzeniach ludu krakowskiego* (Udziela, 1931). Składa się ona z krótkiego wstępu oraz listy 141 gatunków roślin, dla których autor podał zarówno ludowe nazwy, jak i zastosowania w medycynie ludowej. Lista ta uzupełniona jest spisem ośmiu roślin nie oznaczonych.

W Zielniku Polskiej Akademii Nauk² znajduje się fascykuł zasuszonych roślin będący dokumentacją do wspomnianego wyżej artykułu. Dotychczas nie odnalazłem danych archiwalnych związanych z tym zbiorem. Można przypuszczać, że po śmierci jego twórcy, trafił on do Muzeum Komisji Fizjograficznej Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, a stamtąd – do obecnego miejsca przechowywania.

Zielnik S. Udzieli ułożony jest alfabetycznie według łacińskich nazw gatunków. Składa się z 146 arkuszy żółtego, grubego papieru o wymiarach 28×38 cm, zawiera również drukowaną stronę tytułową: „Zielnik, obejmujący rośliny używane do celów leczniczych przez lud wiejski powiatu wielickiego i podgórskiego zebrał Seweryn Udziela” (ryc. 1.). Rośliny nie mają etykiet, a cała informacja odnosząca się do nich jest bezpośrednio zapisana na arkuszach ręką S. Udzieli. Sposób rozmieszczenia roślin i dotyczących ich danych jest w całym zielniku jednakowy: na górze strony znajduje się botaniczna nazwa gatunku (bez skrótu nazwiska autora jego opisu), pod spodem – polska, poniżej – nazwy

¹ Obecnie jest to Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli, ul. Krakowska 46, 31-066 Kraków.

² Zielnik Instytutu Botaniki im. Władysława Szafera polskiej Akademii Nauk (KRAM), ul. Lubicz 46, 31-512 Kraków.

ZIELNIK,

obejmujący rośliny używane do celów
lecznich

przez

LUD WIEJSKI

powiatu wielickiego i podgórskiego

ZEBRAŁ

SEWERYN UDZIELA.

Ryc. 1. Strona tytułowa zielnika Seweryna Udzieli

ludowe, z zaznaczeniem miejscowości, w których były używane, pod nimi na prawej połowie arkusza zanotowane są w punktach „własności”, również z zaznaczeniem miejscowości; na lewej połowie znajdują się natomiast przyklejone rośliny (w całości, lub częściej – jedynie ich fragmenty, takie jak: kwiatostany, liście, części nadziemne i tym podobne), w prawym, górnym rogu umieszczona jest owalna pieczęć z napisem „Seweryn Udziela” oraz z wyobrażeniem otwartej księgi i dwóch gwiazd. Na niektórych arkuszach błędne nazwy botaniczne poprawiono ołówkiem, zmiany te nie zostały przez autora artykułu uwzględnione – być może zostały naniesione już po przekazaniu kolekcji do Muzeum Komisji Fizjograficznej PAU. Nie wszystkie arkusze zawierają rośliny: na 27 z nich – brak okazów, są tam natomiast wszystkie dane dotyczące tych gatunków; arkusze te nie są również opieczetowane. Zielnik nie zawiera przedstawicieli 10 gatunków wymienionych w artykule S. Udzieli. Spośród roślin, które nie zostały oznaczone (brak nazw łacińskich), a wymienione we wspomnianej pracy, w kolekcji jest 7 arkuszy z takimi okazami; poniżej podaję ich przynależność gatunkową.

Herbarium obejmuje 119 arkuszy z roślinami, które obecnie ponownie oznaczono: należą do 108 gatunków, 6 okazów można było oznaczyć jedynie do rodzaju, a 5 nie zostało oznaczonych ze względu na duże ich zniszczenie, niekompletność lub bardzo wczesną porę zbioru rośliny.

Na arkuszach brak podstawowych danych botanicznych: nie wiadomo kto, gdzie i kiedy zbierał te rośliny (na autora zbioru wskazuje tylko drukowana karta tytułowa). Na podstawie innych informacji (na przykład: z jakiej miejscowości pochodzi nazwa lub gdzie używano danej rośliny) można jedynie przypuszczać, gdzie okazy mogły być zebrane. We wstępie do swej pracy *Rośliny w wierzeniach ludu krakowskiego* S. Udziela pisze, że w latach 1894-1899 zajmował się zbieraniem wiedzy ludowej o własnościach leczniczych roślin i wiary w ich moc leczenia ludzi i zwierząt (Udziela, 1931, s. 36). Być może oprócz danych etnograficznych kolekcjonował wtedy też okazy botaniczne.

S. Udziela nie podał w swym artykule tytułu dzieła botanicznego, którym posługiwał się przy oznaczaniu roślin ze swego zielnika. Na podstawie użytej przez niego łacińskiej i polskiej nomenklatury botanicznej przypuszczam, że dziełem tym była *Botanika szczególna* Ignacego Rafała Czerwiakowskiego (1849-1863). Była to obszerna, 6-tomowa praca, której koncepcja nawiązywała do dawnych dzieł botaniczno-lekarskich (Zemanek, 1989, s. 60), przez co być może bardzo odpowiadała S. Udzieli w momencie gromadzenia informacji etnograficznych o roślinach. Jednakże opublikowanie danych z utrzymaniem przestarzałej nomenklatury, w momencie, gdy do dyspozycji były już popularne i łatwe klucze do oznaczania roślin, napisane przez Józefa Rostafińskiego (1901; 1906; 1921; 1923) oraz bardziej profesjonalne *Rośliny polskie* (Szafer, Kulczyński, Pawłowski, 1924), nie powinno było mieć miejsca.

Jakie jest znaczenie tego zielnika? Z botanicznego punktu widzenia, ale sądzę, że nie tylko z botanicznego, jest ono duże. Po pierwsze: jest dokumentacją opublikowanej pracy. W opracowaniach tego typu podanie samej łacińskiej nazwy botanicznej jest niewystarczające, ponieważ w miarę rozwoju botaniki, jej metod badawczych oraz zwiększającej się dokładności stosowanej aparatury, zmieniają się też poglądy na poszczególne taksony. Zmiany te oczywiście rzutują na używaną nomenklaturę. W przypadku, gdy jest zachowany okaz, można go oznaczyć według aktualnie obowiązujących standardów; posługiwanie się powszechnie używanymi nazwami znacznie zmniejsza możliwość błędnych interpretacji. Po drugie: zawiera niepublikowane dane. Informacje te podaję poniżej. Po trzecie: zielnik ten ma wartość historyczną i muzealną.

Zielnik:

Brak arkusza (numery ³): 1, 3, 11, 12, 13, 23, 31, 36, 56, 83.

Brak okazu na arkuszu: 4, 7, 8, 15, 26, 27, 34, 39, 41, 46, 62, 67, 69, 72, 74, 81b, 82, 85, 87, 97, 100, 101, 117, 127, 131, 133, 138.

Okazy nieoznaczalne: 48, 79, 103 (nie jest to żaden gatunek z rodzaju *Salvia*), 110, 116.

Aktualne nazwy gatunków, nomenklatura według *Flora Europaea* (Tutin, Heywood et al., 1963-1980): 2 - *Achillea millefolium* L. (Compositae); 5 - *Agrimonia eupatoria* L. (Rosaceae); 6 - *Alchemilla* sp. (Rosaceae); 9 - *Althaea officinalis* L. (Malvaceae); 10 - *Amaranthus caudatus* L. (Amaranthaceae); 16 - *Artemisia abrotanum* L. (Compositae); 17 - *Artemisia absinthium* L.; 18 - *Artemisia vulgaris* L.; 19 - *Asarum europaeum* L. (Aristolochiaceae); 20 - *Astrantia major* L. (Umbelliferae); 21 - *Avena sativa* L. (Gramineae); 22 - *Bellis perennis* L. (Compositae); 24 - *Stachys officinalis* (L.) Trevisan (Labiatae); 25 - *Betula pendula* Roth (Betulaceae); 28 - *Bryonia cretica* L. subsp. *dioica* (Jacq.) Tutin (Cucurbitaceae); 29 - *Calendula officinalis* L. (Compositae); 30 - *Campanula rapunculoides* L. (Campanulaceae); 32 - na arkuszu są przedstawiciele dwóch gatunków z rodziny Cruciferae: *Cardamine amara* L. i *Lepidium sativum* L.; 33 - *Carlina vulgaris* L. (Compositae); 35 - *Centaurea cyanus* L. (Compositae); 37 - *Chelidonium majus* L. (Papaveraceae); 38 - *Cichorium intybus* L. (Compositae); 40 - *Corylus avellana* L. (Betulaceae); 43 - *Consolida ambigua* (L.) P. W. Ball et Heywood (Ranunculaceae); 44 - *Dipsacus fullonum* L. (Dipsacaceae); 45 - na arkuszu są dwa okazy: *Epilobium angustifolium* L. (Onagraceae), oraz drugi – nieoznaczalny; 47 - *Erigeron acer* L. (Compositae); 49 - *Eupatorium cannabinum* L. (Compositae); 50 - *Dryopteris filix-mas* (L.) Schott (Polypodiaceae); 51 - *Foeniculum vulgare* Miller (Umbelliferae); 52 - *Fragaria vesca* L. (Rosaceae); 53 - *Genista germanica* L. (Leguminosae); 54 - *Gentiana asclepiadea* L. (Gentianaceae); 55 - *Gentiana pneumonanthe* L.; 57 - *Glechoma hederacea* L. (Labiatae); 58 - *Omalotheca sylvatica* (L.) Schultz Bip. et F. W. Schulz in F. W. Schulz

³ Gatunki w artykule S. Udzieli są ponumerowane, numerację tę również zachowałem.

(Compositae); 59 - *Filaginella uliginosa* (L.) Opiz (Compositae); 60 - *Hedera helix* L. (Araliaceae); 61 - *Hordeum vulgare* L. (Gramineae); 63 - *Hypericum perforatum* L. (Guttiferae); 64 - *Hyssopus officinalis* L. (Labiatae); 66 - *Juglans regia* L. (Juglandaceae); 70 - *Lepidium campestre* (L.) R. Br. (Cruciferae); 71 - *Levisticum officinale* Koch (Umbelliferae); 73 - *Linaria vulgaris* Miller (Scrophulariaceae); 75 - *Lysimachia vulgaris* L. (Primulaceae); 77 - *Chamomilla recutita* (L.) Rauschert (Compositae); 78 - *Melilotus alba* Medicus (Papilionaceae); 81 - *Mentha longifolia* (L.) Hudson (Labiatae); 81a - *Mentha spicata* L.; 84 - *Origanum vulgare* L. (Labiatae); 86 - *Papaver somniferum* L. (Papaveraceae); 88 - *Pimpinella saxifraga* L. (Umbelliferae); 89 - *Pisum sativum* L. (Papilionaceae); 90 - *Plantago major* L. (Plantaginaceae); 92 - *Prunus domestica* L. (Rosaceae); 93 - *Tanacetum parthenium* (L.) Schultz Bip. (Compositae); 94 - *Pyrus communis* L. (Rosaceae); 95 - *Malus domestica* Borkh. (Rosaceae); 96 - *Quercus robur* L. (Fagaceae); 99 - *Rosa* sp. (Rosaceae); 102 - *Ruta graveolens* L. (Rutaceae); 104 - *Salvia verticillata* L. (Labiatae); 105 - *Sambucus nigra* L. (Caprifoliaceae); 106 - *Sanguisorba officinalis* L. (Rosaceae); 108 - *Knautia arvensis* (L.) Coutler (Dipsacaceae); 109 - *Scrophularia nodosa* L. (Scrophulariaceae); 111 - *Sedum acre* L. (Crassulaceae); 113 - *Senecio jacobaea* L. (Compositae); 114 - *Solanum tuberosum* L. (Solanaceae); 115 - *Solidago virgaurea* L. (Compositae); 118 - *Sympytmum officinale* L. (Boraginaceae); 119 - *Myricaria germanica* (L.) Desv. (Tamaricaceae); 120 - *Tanacetum vulgare* L. (Compositae); 124 - *Trifolium arvense* L. (Leguminosae); 125 - *Trifolium pratense* L.; 126 - *Trifolium repens* L.; 130 - *Tussilago farfara* L. (Compositae); 132 - *Urtica dioica* L. (Urticaceae); 135 - *Verbena officinalis* L. (Verbenaceae); 136 - *Veronica* c.f. *heccabunga* L. (Scrophulariaceae); 137 - *Viburnum opulus* L. (Caprifoliaceae); 139 - *Vicia faba* L. (Leguminosae); 140 - *Vinca minor* L. (Apocynaceae) 141 - *Viscum album* L. (Loranthaceae).

Okazy źle oznaczone (po liczbie porządkowej podaję poprawną nazwę): 14 - *Epilobium adenocaulon* Hasskn. (Onagraceae); 42 - *Pimpinella saxifraga* L. (Umbelliferae); 65 - *Inula britannica* L. (Compositae); 68 - *Arctium tomentosum* Miller (Compositae); 76 - *Nepeta cataria* L. (Labiatae); 80 - *Mentha* c.f. x *verticillata* L. (Labiatae); 121 - *Thymus pulegioides* L. (Labiatae); 122 - *Tilia cordata* Miller (Tiliaceae).

Rośliny, które nie zostały oznaczone przez S. Udzię, ale zamieszczone w jego artykule:

1. Dzbanki - na arkuszu są przedstawiciele dwóch gatunków z dwóch różnych rodzin: *Hypericum tetrapterum* Fries (Guttiferae) i *Genista tinctoria* L. (Leguminosae);

2. Dzbanuszki - *Scabiosa ochroleuca* L. (Dipsacaceae);

3. Goździk - *Dianthus* sp. (Caryophyllaceae) - forma uprawna niezidentyfikowanego gatunku goździka;

6. Sporysz - *Polygonum aviculare* L. (Polygonaceae);

7. Suchowierzch - *Prunella vulgaris* L. (Labiatae);

8. Uraźnik - *Achillea ptarmica* L. (Compositae).

Rośliny nie zamieszczone w artykule ⁴:

Gęsie wianki - *Potentilla* sp. (Rosaceae). Nazwa ludowa: gęsie wianki (Radziszów); własności: święcą razem z innym ziołem 15 sierpnia (Radziszów).

Kolkowe ziele - *Carduus nutans* L. (Compositae). Nazwa ludowa: kolkowe ziele (Krzesławice); własności: 1. święcą razem z innymi ziołami w dniu 15 sierpnia (Krzesławice), 2. używają przeciw kolce i postrzałowi (Krzesławice).

Macieczne ziele - *Salvia* sp. (Labiatae). Nazwa ludowa: macieczne ziele (Dobczyce); własności: 1. święcą razem z innym ziołem 15 sierpnia (Dobczyce), 2. w czasie połogu piją kobiety wódkę, w której ziele to moczoło, albo też piją odwar, jako herbatkę na bóleści, jeżeli macica nie znajduje się na swoim miejscu (Dobczyce).

Maślanka - *Saponaria officinalis* L. (Caryophyllaceae). Nazwy ludowe: maślanka, maślanki (Gdów, Rzeszotary, Skawina); własności: 1. święcą razem z innym ziołem 15 sierpnia (Gdów, Rzeszotary, Skawina), 2. używają na okaleczenie (Skawina).

Róża lagowa - *Digitalis grandiflora* Miller (Scrophulariaceae). Nazwy ludowe: róża lagowa (Gdów), róża laskowa (Radziszów); własności: 1. święcą razem z innym ziołem 15 sierpnia (Gdów, Radziszów), 2. na różę na twarzy: wodę w której moczył się kwiat przykładac na różę na twarzy (Radziszów).

Strzygoniowe ziele - na arkuszu są przedstawiciele dwóch gatunków z rodziny Compositae: *Centaurea jacea* L. i *Cirsium oleraceum* (L.) Scop. Nazwy ludowe: strzygoniowe ziele (Dobczyce, Radziszów, Skawina), strzyżne ziele (te same miejscowości); własności: 1. święcą razem z innym ziołem 15 sierpnia (Dobczyce, Radziszów, Skawina).

Śmietannik - *Rudbeckia laciniata* L. (Compositae). Nazwa ludowa: śmietannik (Brzezowa, Dobczyce, Świątniki Górne); własności: 1. święcą razem z innym ziołem 15 sierpnia (Brzezowa, Dobczyce, Świątniki Górne), 2. korzonków używa się do kąpieli dla dzieci i starszych przeciw suchotom (Dobczyce), 3. gotują razem z innym ziołem i dają pić krowie po ocieleniu, aby śmietana była gęsta i żółta, a masło z niej ładne i żółte (Brzezowa), 4. lodygi zaparzają i dają krowom po ocieleniu, a także kiedykolwiek, aby na mleku zbierało się dużo śmietany (Dobczyce).

Tatarskie ziele - *Rumex* sp. (Polygonaceae). Nazwa ludowa: tatarskie ziele (Radziszów); własności: 1. święcą razem z innym ziołem 15 sierpnia (Radziszów), 2. chorym na biegunkę tak ludziom, jak i zwierzętom, na czerwone także, suszone ziele tłuc, warzyć i pić, a wnet „zacić się” (zatrzymać się) w człowieku, czy bydłęciu (Radziszów).

⁴ Zachowałem język oryginału.

Twarde ziele - *Centaurea scabiosa* L. (Compositae). Nazwa ludowa: twarde ziele (Skawina), własności: święcą razem z innym ziele 15 sierpnia (Skawina).

Wieszczycza - *Solidago* c.f. *virgaurea* L. (Compositae). Nazwa ludowa: wieszczycza (Zakliczyn ad Siepraw) [ołówkiem dopisano: „dziwki”]; własności: 1. święcą razem z innym ziele 15 sierpnia (Zakliczyn ad Siepraw), 2. używają przeciw wieszczom, to jest bolakom na twarzy u dzieci (Zakliczyn ad Siepraw).

Dziękuję mgr. Maciejowi Waydzie za oznaczenie części roślin z zielnika S. Udzieli.

BIBLIOGRAFIA

Czrwiakowski Ignacy Rafał

1849-1863 *Opisanie roślin (...) lekarskich i przemysłowych*, t. 1 *Opisanie roślin skrytoplciowych lekarskich i przemysłowych. Botaniki szczególnej część pierwsza*, Kraków 1849, Druk. UJ; t. 2 *Opisanie roślin jednolistniowych lekarskich i przemysłowych. Botaniki szczególnej część druga*, Kraków 1852, Druk. UJ; t. 3 *Opisanie roślin dwulistniowych lekarskich i przemysłowych. Botaniki szczególnej część trzecia, obejmująca Dwulistniowe Zdrożne, Bezpłatkowe i Jednoplatkowe nadjajnikowe aż po rodzinę Szorstkolistnych – wyłącznie*, Kraków 1859, Druk. UJ; t. 4 *Opisanie roślin dwulistniowych lekarskich i przemysłowych. Botaniki szczególnej część czwarta, obejmująca rośliny, od rodziny Szorstkolistnych włącznie, aż do Wieloplatkowych wyłącznie*, Kraków 1859, Druk. UJ; t. 5 *Opisanie roślin dwulistniowych lekarskich i przemysłowych. Botaniki szczególnej część piąta, obejmująca Rośliny Wieloplatkowe podjajnikowe*, Kraków 1860, Druk. UJ; t. 6 *Opisanie roślin dwulistniowych lekarskich i przemysłowych. Botaniki szczególnej część szósta i ostatnia, obejmująca Rośliny Wieloplatkowe kotojajnikowe*, Kraków 1863, Druk. UJ.

Kosiąg Zuzanna

1987 *Udziela Seweryn (1857-1937)*, w: *Słownik biologów polskich*, pod red. S. Feliksiaka, Warszawa, PWN.

Rostański Józef

1901 *Przewodnik do oznaczania pospolitszych roślin*, (Wyd. 2), Kraków, Nakładem autora.

1906 *Przewodnik do oznaczania pospolitszych roślin*, (Wyd. 3), z. 1 i 2, Kraków, Nakładem autora.

1921 *Mały botanik to jest łatwy sposób oznaczania roślin pospolitych w Polsce*, Kraków, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.

1901 *Przewodnik do oznaczania roślin w Polsce dziko rosnących*, Lwów-Warszawa-Kraków, Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

Szafer Władysław, Kuleczyński Stanisław, Pawłowski Bogumił

1924 *Rośliny polskie. Opisy i klucze do oznaczania wszystkich gatunków roślin naczyniowych rosnących w Polsce bądź dziko bądź też zdziczałych lub częściej hodowanych dla użytku florystów, uczniów szkół wyższych i średnich, rolników, leśników, farmaceutów i innych miłośników przyrody*, Lwów-Warszawa, Książnica-Atlas.

Tutin T. G., Heywood V. H. et al.

1963-1980 *Flora Europaea*, t. 1, Cambridge 1964, The University Press; t. 2, Cambridge 1968, The University Press; t. 3, Cambridge 1972, The University Press; t. 4, Cambridge –

London – New York – Melbourne 1976, Cambridge University Press; t. 5.
Cambridge – London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney 1980,
Cambridge University Press;

Udziela Seweryn

1931 *Rośliny w wierzeniach ludu krakowskiego*. „Lud” t. 30.

Zemanek Alicja

1989 *Historia botaniki w Uniwersytecie Jagiellońskim*. Kraków, Uniwersytet Jagielloński
– Rozprawy habilitacyjne nr 164.

Piotr Köhler

THE HERBARIUM OF SEWERYN UDZIELA. DOCUMENTATION OF THE STUDY
“HERBS IN THE BELIEFS OF THE CRACOW PEASANTS”

(Summary)

The Herbarium of the Polish Academy of Science (KRAM) in Cracow includes a small herbarium (ill. 1) of Seweryn Udziela (1857-1937), an ethnographer and naturalist, the founder of the Ethnographic Museum in Cracow. The collection, which originally served as a documentary basis of Udziela's article, “Herbs in the Beliefs of the Cracow Peasants” [Rośliny w wierzeniach ludu krakowskiego], published in *Lud* in 1931, includes 145 sheets: specimens of herbs representing 108 species have been glued on 119 of them, while the remaining sheets are empty. All the specimens have been described – the article, which contains their complete list, brings also some hitherto unpublished data collected by Udziela, concerning the names and use of ten herbs.